

Open Monumentendag 1992

Asser Historisch Tijdschrift

TIJDSCHRIFT VAN DE ASSER HISTORISCHE VERENIGING
TWEDE JAARGANG NUMMER 3 / SEPTEMBER 1992

Colofon

Het Asser Historisch Tijdschrift is een periodiek van de Asser Historische Vereniging en verschijnt vier maal per jaar

Hoofdredacteur:
Harry Gras

Redactieleden:
Bertus Boivin
Annelies Roding-Abelmann
Peter Zweegers

Redactionele ondersteuning:
Leny Hazelzet

Vormgeving en druk:
Bremer Assen bv

© Asser Historische Vereniging

Redactie-adres:
Gemeente-archief van Assen
Brink 8
9401 HS Assen

Ledenadministratie:
Secretariaat Asser Historische Vereniging
Postbus 10066
9400 CB Assen

Lidmaatschap Asser Historische Vereniging (inclusief tijdschrift):
individueel f 30,— per jaar
gezinsabonnement f 42,50 per jaar

Foto omslag:
De Brinktrechter omstreeks 1930
(collectie Gemeente-archief Assen)

In dit nummer

Dit jaar wordt voor de zesde keer een Open Monumentendag gehouden. Op 12 september 1992 staat de Brink centraal. De rondleiders van het comité zullen belangstellenden het een en ander laten zien van dit deel van Assen waar het ruim zeven eeuwen geleden allemaal begon.

Jan Battjes schreef een beknopte bebouwingsgeschiedenis van de Asser Brink als inleiding op een viertal detailstudies van de belangrijkste gebouwen rond de Brink. Arnold J.M. den Teuling, die in het verleden publiceerde over de bouwgeschiedenis van de abdij Maria in Campis, schreef voor het AHT een korte beschrijving van de gebouwen van het voormalige kloostercomplex en Jan Battjes bracht in twee andere artikelen enkele interessante nieuwe historische feiten aan het licht in zijn korte studies over het Ontvangershuis en Huize Tetrode.

Verder vindt u in dit nummer een korte weergave van het artikel *Sine justitia nulla libertas* van mevr. M.C.R. Smook dat eerder verscheen in de Nieuwe Drentse Volksalmanak.

Curieus - en in sommige opzichten merkwaardig actueel - is de bijdrage van Peter Zweegers over het plan uit 1844 om de Brink als wandelpark in te richten.

In 'Ooggetuigen' sprak Bertus Boivin met dhr. T. B. Hooghoudt die hem zijn verhaal deed over het leven rond de Brink voor de oorlog.

Wellicht hoort u bij de mensen die tijdens de Open Monumentendag voor het eerst met dit tijdschrift kennismaken.

Bent u geïnteresseerd in de geschiedenis van Assen en wilt u het tijdschrift regelmatig ontvangen?

Word lid van de Asser Historische Vereniging door een briefje te schrijven naar AHV, Postbus 10066, 9400 CB Assen en u ontvangt vier keer per jaar het Asser Historisch Tijdschrift. (Maak nog geen geld over, maar wacht op de acceptgiro van de AHV-penningmeester!)

Jan Battjes

Beknopte bebouwingsgeschiedenis van de Asser Brink

De kloostertijd

De geschiedenis van wat later de Asser Brink zou worden, begon rond 1260 met de bouw van het klooster 'Maria in Campis'. Het klooster werd gesitueerd op een zandplateau ten oosten van de (inmiddels gedeeltelijk verdwenen) 'Weiersloop'. Het oude klooster bestond voornamelijk uit kloostergangen, die een binnenruimte omsloten, met een Abdijkerk aan de noordzijde.

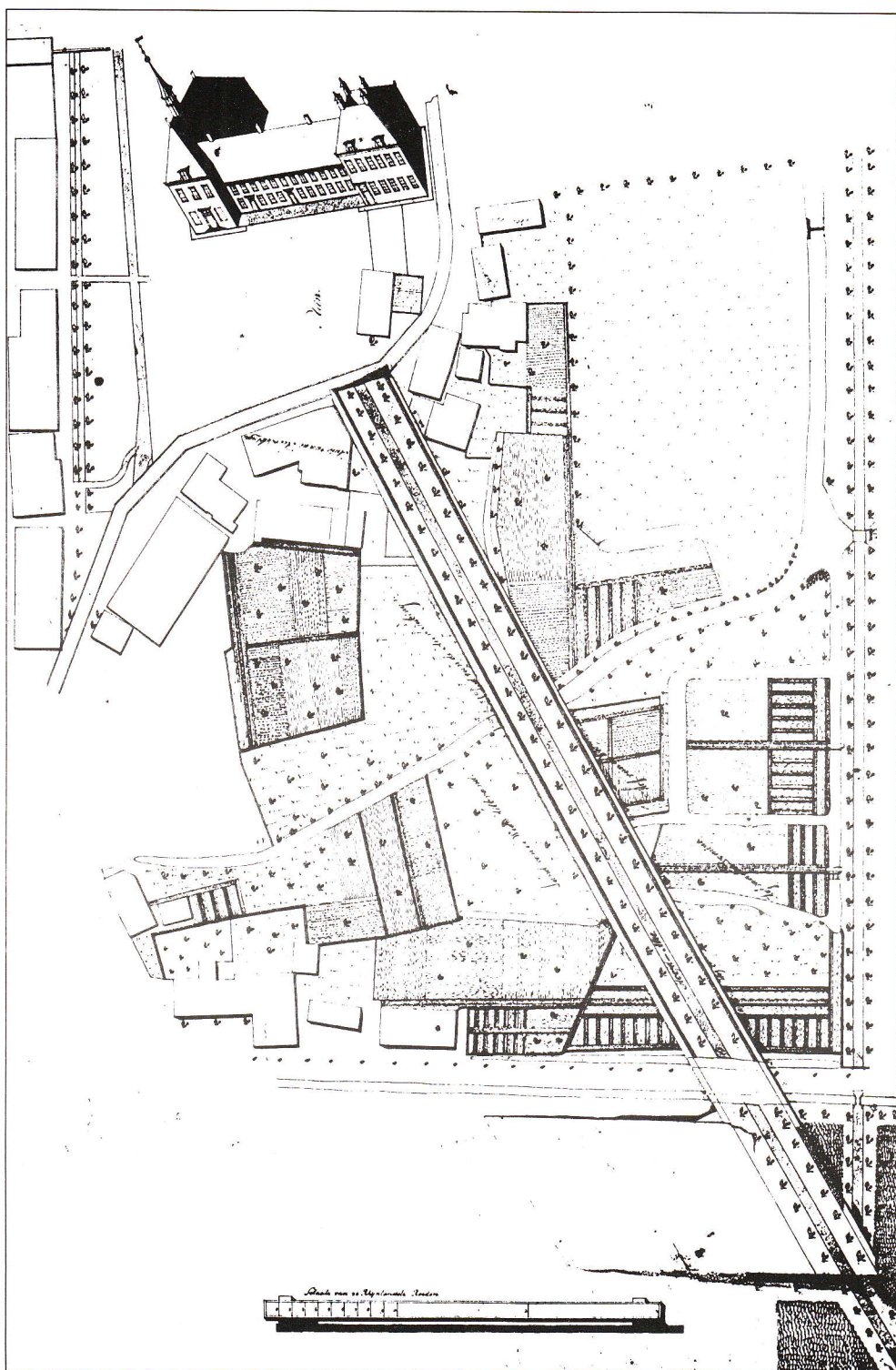
Ten noorden, ten oosten en ten zuiden van de abdij werden 'cingels' gegraven (de huidige Gedempte Singel, Noordersingel, Oostersingel en Zuidersingel), die aansloten op de Weiersloop. Binnen dit aldus door water omgeven gebied verzezen in de loop van de tijd drie boerderijen, waarvan twee overigens pas na de kloostertijd.

Ten westen van de abdij ontstond een voorhof, die later is uitgegroeid tot de huidige Brink. Hier stond ook de enige oorspronkelijke boerderij ('bouwhuis') van de abdij die in de oude geschriften bekend staat als 'Meijers erve'. Dit bouwhuis stond aan de noordzijde van de Brinktrechter tussen de Singelstraat en de Kruisstraat. De andere twee bouwhuizen - 'Helinges erve' en 'Rentmeesters erve' - stammen uit de zeventiende eeuw. Het eerste lag aan de zuidzijde van de Kloosterstraat, het tweede aan de Brink ter plaatse van de huidige 'Kloosterhof'.

Ten zuiden van de abdij werd een tuin, de 'Keukenhof', aangelegd. Een groot deel van deze tuin lag op de plaats van de huidige Gouverneurstuin. Het gebied binnen de singels was toegankelijk via de 'Peler Poorte', een

De Brink ca. 1855 naar een tekening van W. van Uije (foto: collectie Gemeente-archief Assen)

Plan tot aanleg van de Torenlaan (R.A. Drenthe, OSA 1550)

poort die vermoedelijk heeft gestaan op de plaats waar de huidige Kruisstraat uitkomt op de Gedepte Singel. Vanaf die poort voerde een rechte weg met een lengte van ruim honderd meter (de huidige Kruisstraat) naar de voorhof van de abdij.

De periode 1600-1800

In 1602 kwamen de kloosterbezittingen in het bezit van de Landschap Drenthe. Het kloostergebouw werd omgebouwd tot vergaderruimten en woonruimten voor ambtenaren van de Landschap Drenthe. De ontwikkeling van Assen als bestuurscentrum was begonnen.

Als gevolg hiervan ontstond in deze jaren enige woonbebouwing die zich in de zeventiende eeuw nog nagenoeg geheel concentreerde langs de huidige Kruisstraat, langs de Brinktrechter en langs de Kloosterstraat. De grote brand van augustus 1676 verwoestte een deel van het kloostercomplex, maar ook

alle bebouwing aan de Brinktrechter, waaronder 'Meijers erve'.

In 1698 is het huidige Ontvangershuis na deze brand herbouwd. Het huis ontleende zijn naam aan de 'ontvanger van de contributiën' die er na de kloostertijd woonde.

Het nieuwe Ontvangershuis is het oudste nog als zodanig aanwezige Asser woonhuis. Bijna een eeuw lang was het nagenoeg het enige 'representatieve' huis dat Assen rijk was. Hier logeerden in de achttiende eeuw de stadhouders van Oranje en ook Lodewijk Napoleon heeft hier in 1809 overnacht.

De Abdijkerk was in de zeventiende eeuw zo verwaarloosd dat de kerk in 1662 vrijwel geheel moest worden herbouwd om te worden ingericht voor diensten van de Hervormde Kerk. In 1817 werd de kerk in oostelijke richting uitgebreid hetgeen nog steeds 'af te lezen' valt aan de muren. Van de oorspronkelijke, middeleeuwse kerk resteert nog de zuidelijke muur.

De herensociëteit aan de Brink (thans VVV/Culturele Raad). Het ernaast gelegen pand werd later vervangen door het post- en telegraafkantoor (thans Brink 41) (collectie Gemeente-archief Assen)

De abdijkerk in 1848, vlak voor de verbouwing tot gemeentehuis (collectie Gemeente-archief Assen)

Rond 1760 werden de singels uitgediept en werd ter hoogte van de huidige Brinkstraat een gracht gegraven om de gebouwen aan de Brink van bluswater te kunnen voorzien.

In de periode 1774-1778 werd de zuidwestelijke hoek van het klooster afgebroken om plaats te maken voor een woning voor de drost, het huidige Drostenhuis. Bij het Drostenhuis behoorden een koetshuis (Kloosterstraat 2) en een paardestal (Brink 42). In het laatstgenoemde gebouw werd in 1806 de Herensociëteit gevestigd waar de Drentse heren vele tientallen jaren lang over het lot van de Drentse politiek zouden beslissen.

Uit de achttiende eeuw stammen nog enkele panden aan de Brink, zoals het huidige pand van vishandel Joling en de voormalige herberg van Tabing op de hoek van Brink en Torenlaan. Dit laatste pand is tegenwoordig opgesplitst in appartementen.

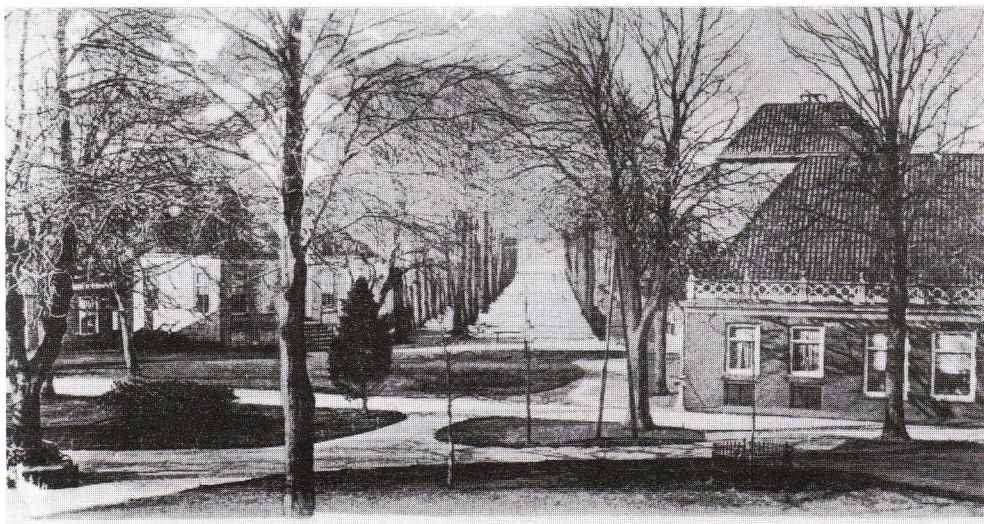
De vorige eeuw

Belangrijk voor de ontwikkeling van de Asser Brink is het bezoek geweest van Lodewijk Napoleon in 1809. Hij

gaf Assen niet alleen stadsrechten, maar ook de nodige financiële middelen voor een verdere stadsuitleg. Als gevolg hiervan ontstonden de Nieuwe Huizen waardoor het doorgaande verkeer voortaan via de Brinkstraat, Brink en Marktstraat kon worden afgewikkeld. (Vroeger ging dat via de Oudestraat en de Kruisstraat naar de Marktstraat.)

Aan het begin van de vorige eeuw werd de Hoofdlaan door het Asserbos doorgetrokken naar de Brink en ontstond de Torenlaan. Dit kon overigens pas, toen wijnkoopman Schmidt de herberg van Tabing had overgenomen. Tabing zelf had zich tot zijn dood in 1808 steeds verzet tegen de verkoop van een deel van zijn grond.

In de vorige eeuw groeide Assen relatief snel. In 1807 telde de stad nog slechts 620 inwoners, in 1830 waren dat er al ruim 2250. Een belangrijk gevolg van die groei was niet alleen een uitbreiding van de stad, maar ook een verdichting van de bebouwing, waar ook op de Brink voorbeelden van te zien zijn. Het mooiste voorbeeld is de bouw in 1822 van het pand dat thans bekend staat als Huize Tetrode.

De Torenlaan omstreeks 1895. Rechts de voormalige herberg van Tabing (collectie Gemeente-archief Assen)

Voor een zeer belangrijke verandering in de aanblik van de Brink zorgde in 1840 de bouw van het Gerechtsgebouw op de voormalige begraafplaats aan de noordzijde van de Brink. Twee jaar later werd het Huis van Bewaring erachter gebouwd. Het is duidelijk dat deze gebouwen wat betreft afmetingen en bouwhoogte volstrekt afwijken van de toenmalige gebouwen. Niet voor niets hadden de Assenaren het over het 'Paleis van Justitie'.

In 1848 kwam de Jozefkerk gereed en werd de Abdijkerk aangekocht door de gemeente Assen. Het gebouw zou vervolgens ongeveer een eeuw lang in gebruik blijven als gemeentehuis.

Een zeer beeldbepalende ingreep in de vorige eeuw was de sloop van het kloostergebouw tussen het Drostenhuis en de Abdijkerk om plaats te maken voor een nieuw provinciehuis in neo-renaïssancistische stijl dat gereed kwam in 1887. Van het oude klooster bleef uiteindelijk alleen de oostelijk gelegen kloostergang bewaard (thans deel uitmakend van het Rijksarchief, dat in 1901 gereed kwam).

Aan de zuidzijde van de Brink werd in 1854 naast de Herensociëteit het eerste Telegraafkantoor gebouwd. In 1874 verrees hier een Post- en Telegraafkantoor (thans: Brink 41). Sindsdien heeft het gebouw verschillende functies (o.a. Openbare Leeszaal en Bibliotheek) vervuld.

Rond de Brink werden in de loop van de vorige eeuw enkele nieuwe straten aangelegd, namelijk de Mulderstraat (1850), de Javastraat (1870) en de Stationsstraat (1870). In dezelfde tijd zijn ook de singels gedempt, met uitzondering van de Zuidersingel.

De uit 1808 stammende Torenlaan bleef bijna een eeuwlang vrijwel onbebouwd. Het zou tot het eind van de vorige eeuw duren voor hier de eerste huizen werden bebouwd.

De twintigste eeuw

Eeuwen lang bestond Assen nagenoeg alleen uit de Brink en een paar straten daaromheen. Na de aanleg van de Vaart en de Markt breidde in de vorige

De Brinktrechter met rechts de winkel en drukkerij van Van Gorcum, ca. 1900 (collectie Gemeente-archief Assen)

De Brinktrechter: "Een doorgaande weg met twee parallelwegen en hoge bomen", ca. 1910 (collectie Gemeente-archief Assen)

eeuw langzamerhand het centrum zich uit naar het westen en daarna naar het noorden. De Brink verloor in bepaalde opzichten zijn exclusieve positie.

Zeker toen halverwege de jaren vijftig dankzij de 'Doorbraak' van de Kolk naar de Gedempte Singel het doorgaande verkeer van de Brink verdween, werd het stil in het historische centrum van de stad. Het zgn. Pukplan en het Komplan-Noord zorgden in de jaren zestig en zeventig ervoor dat het zwaartepunt van Asser centrum nog verder naar het noordwesten verschoof en de Brink nog meer van zijn oorspronkelijke functie verloor.

In de jaren na de oorlog had de gevelwand van de Brink heel wat te verduren. Zo maakte het aloude café Wolthekker plaats voor bioscoop Diana, werd aan de zuidkant van de Brinktrechter de NMB-bank gebouwd en kwam aan de noordkant de Brinkflat op de plaats van de oude gebouwen

van het naar het industrieterrein verhuisde Van Gorcum. De structuur van de Brinktrechter werd totaal gewijzigd toen het gebied veranderde van een doorgaande weg met twee parallelwegen met hoge bomen in een parkeerplaats aan de rand van het voetgangersgebied.

De voorlopig laatste gezichtsbepalende ingreep aan de Brink vond aan het eind van de jaren zestig plaats met de bouw van de hoogbouw (in 1969) en de laagbouw (in 1972) van het gemeentehuis. De ironie van de geschiedenis wil dat deze panden ook als eerste weer zullen verdwijnen om plaats te maken voor de nieuwbouw achter de Justitiegebouwen.

Arnold J.M. den Teuling

Korte beschrijving van de gebouwen van de voormalige abdij Maria in Campis

Priesterwoningen

Bij de abdij Maria in Campis hoorden twee priesterwoningen. De kelder van het Ontvangershuis is een restant van één van de twee.

De andere priesterwoning heeft midden op de Brink gestaan tegenover de huidige Balzaal van het museumcomplex aan het voetpad dat dwars over de Brink naar de Kloosterstraat loopt. Een tijdlang deed de woning nog dienst als 'mairie' van de gemeente Assen voor het in 1824 werd gesloopt.

Abdijkerk

De Abdijkerk staat aan de noordzijde van het complex. In de huidige vorm dateert het gebouw grotendeels uit 1662, toen zij als Hervormde kerk herbouwd werd uit de ruïnes van de middeleeuwse kerk. Alleen het uitspringende gedeelte van de zuidmuur aan de binnenplaats van het complex is nog een volledig middeleeuwse muur. De kerk werd ongeveer half zo lang als de Middeleeuwse kerk.

In 1817 is de kerk aan de oostzijde uitgebreid, wat aan de kleur en het model van de bakstenen te zien is. Zij bleef toen nog steeds veel kleiner dan het oorspronkelijke middeleeuwse gebouw. Toen de kerk in de vorige eeuw weer te klein werd, is zij in 1848 door de Jozefkerk vervangen. De oude kerk werd tot gemeentehuis verbouwd en is vanaf 1850 tot 1938 als zodanig helemaal in gebruik geweest. Daarna had de gemeente tevens Huize Tetrode tot zijn beschikking, maar tot 1951 bleef de gemeente de benedenverdieping van de Abdijkerk huren.

Vervolgens is de kerk bij het provincie-

huis getrokken als kantoorruimte en zo met de rest van het complex na een restauratie in 1981 onderdeel geworden van het Drents Museum.

Bij deze restauratie zijn de insteekverdieping - de zgn. nonnengalerij - van waaruit de nonnen zonder contact met de rest van het kerkvolk de liturgie konden volgen - en de kap volgens de middeleeuwse bouwsporen hersteld. De toren is gehandhaafd volgens de verbouwing tot gemeentehuis in 1850. Vroeger had er een dakruiter gestaan, vlak bij de westelijke gevel.

Westvleugel

De westvleugel met de gevel aan de Brink is in 1887 gereedgekomen als provinciehuis. Het is in neo-renaïssancistische stijl gebouwd door de rijksbouwkundige J. van Lokhorst, in samenwerking met de ingenieur van de provinciale waterstaat, J.P. Havelaar. Men besloot tot de bouw van de nieuwe vleugel, toen bij de bouw van een nieuwe Statenzaal in de vroegere Kloosterhof (1882-1883) gebleken was dat het middeleeuwse gebouw in een verkeerde staat van bouwvalligheid verkeerde.

Het oorspronkelijke gebouw dateerde blijkens een gevelsteen - tegenwoordig ingemetseld boven een van de ramen van de Statenzaal - mogelijk uit 1536 of is toen opgeknapt. Het beeldhouwwerk aan de nieuwe gevel is waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van F. Stoltzenberg te Roermond, een schoonzoon van de bekende architect P.J. Cuypers die in die jaren de chef was van Van Lokhorst.

De schilderijen in de Statenzaal op de bovenverdieping zijn ontworpen door

G. Sturm en uitgevoerd door de gebroeders Florack. De gelijkenis van allerlei details met het Rijksmuseum in Amsterdam is niet toevallig, want Sturm maakte voor Cuypers ook de schilderijen in dit gebouw.

Drostenhuis

Op de hoek van de Brink en de Kloosterstraat staat het Drostenhuis. Het werd in 1778 gebouwd onder leiding van Abraham Martinus Sorg. Het gebouw kostte het in die tijd astronomische bedrag van f 60.000,— (inclusief een begrotingsoverschrijding van f 1500,—). De drost was de vertegenwoordiger van de stadhouder en het gebouw werd dan ook na 1814 de ambtswoning van de gouverneur (vgl. Gouverneurstuin), later de Commissaris des Konings genoemd. Na een brand op 9 mei 1940 (die niet door oorlogshandelingen was veroorzaakt) is het Drostenhuis na de oorlog als kantoorruimte bij het provinciehuis getrokken.

De commissaris kreeg een ambtswoning aan de Dr. Nassaulaan. Vóór 1778 was deze hoek van het gebouw rentmeesterswoning; vóór 1600 de woning van de abdis.

Ook de beide voorgebouwen aan de overkant van de straat stammen uit dezelfde tijd als het Drostenhuis: het verst in de Kloosterstraat ligt het koetshuis en het huidige gebouw van de Culturele Raad was de paardestal. Begin vorige eeuw kwam dit gebouw in gebruik als de Asser Herensociëteit.

Zuidvleugel

De benedenverdieping van de Zuidvleugel dateert van 1679 - dus na de grote brand van 1676 - en de bovenverdieping uit 1837. Op die plaats stond vroeger de keuken van het klooster. Hierbij hoorde de put, waarop in 1895 de nog aanwezige pomp met een nieuwe inscriptie is aangebracht.

De greppel langs de Drostenlaan er tegenover is het vroegere riool van het klooster.

De muur waarin de pomp is gemetseld, dateert van 1848. De muur werd gebouwd van middeleeuwse stenen die waren vrijgekomen bij de afbraak van de gevangenis. De oude gevangenis van de Landschap Drenthe kwam in 1609 in de zuidoosthoek van het kloostercomplex; op de plaats van de huidige tuinhuiswoning uit 1879.

Rechts op deze prent van Cornelis Pronk uit 1735 ziet u de westvleugel van het oude kloostercomplex. Links het voormalige priesterhuis dat van 1814 tot 1824 dienst heeft gedaan als gemeentehuis (foto: collectie Gemeente-archief Assen)

De westkant van het voormalige kloostercomplex ca. 1880. Van links naar rechts: gemeentehuis, provinciehuis en ambtswoning van de commissaris der koning (collectie Gemeente-archief Assen)

De gevangenis was in 1844 buiten gebruik gesteld, toen het nieuwe Huis van Bewaring aan de noordkant van de Brink was gereedgekomen.

Oostvleugel

De oostelijke vleugel is in 1676 verbrand en werd in 1678 herbouwd. Vóór 1600 diende deze - of waarschijnlijker: alleen de bovenverdieping - als 'dormter' (slaapzaal) van het klooster.

Toen de Landschap het gebouw in bezit kreeg, gebruikte men de oostvleugel voornamelijk als pastorie voor de hervormde predikant en tot de bouw van het Drostenhuis als logeervertrek voor de meestal elders wonende drost. De perzikboom in de tuin van de Stichting Het Drentse Landschap was vroeger van de dominee.

In 1897-1901 werd de oostvleugel vervangen door het Drents Museum (onderverdieping) en het Rijksarchief (bovenverdieping) ontworpen door rijks-

bouwmeester C.H. Peters, de opvolger van J. van Lokhorst die de nieuwe westvleugel had ontworpen.

De lage gang was vroeger de overdekte kloostergang die de kloosterhof aan vier zijden omsloot. Het gewelf hiervan is bij de bouw van het nieuwe gebouw ingestort.

Het Drents Museum is na de bouw van het nieuwe provinciehuis in 1973 uit dit gebouw vertrokken om het oude provinciehuis in gebruik te nemen.

*Zie voor een uitgebreide beschrijving van de geschiedenis van het gebouwencomplex van het Drents Museum het boek **Van klooster tot museum** dat Arnold J.M. den Teuling in 1986 samen met Kees van der Ploeg schreef. Het boek is uitgegeven door het Drents Museum Assen.*

Jan Battjes

Het Ontvangershuis

Het in zijn huidige vorm in 1698 gereed-gekomen Ontvangershuis is waarschijnlijk het oudste woonhuis van Assen. De keldergewelven stammen zelfs uit de 15e eeuw. Zeer waarschijnlijk is het een van de twee priesterhuizen die bij het klooster hoorden. De ligging van dit huis werd in 1604 als volgt omschreven: 'de woeninge opte noerder zijtt van d'Asser kercke staende, het priester huis genoempt'.

Het oude Ontvangershuis

De ontvanger-generaal was belast met het innen van de belastingen in

Drenthe. Hij hield kantoor in het Ontvangershuis en bijna alle belastingen die in de Landschap werden geheven, werden hier afgedragen. Daarnaast was het Ontvangershuis soms - maar lang niet altijd - ook de woning van de ontvanger-generaal. In ieder geval staat vast dat het oorspronkelijke Ontvangershuis in 1630 werd bewoond door de ontvanger-generaal Hendrick Wijnichman, die dit ambt in 1627 had aanvaard. In augustus 1676 brak in Assen de grote brand uit waarbij ook het Ontvangershuis verloren ging. De toenmalige ontvanger-generaal, Conraad Ellents, kreeg daarna toestemming om in zijn

Noordersingel, met links de in 1886 in de tuin van het Ontvangershuis gebouwde school. De foto is van omstreeks 1889 (collectie Visser; Gemeente-archief Assen)

Op deze foto ziet u de oorspronkelijke voorgevel van de zijvleugel van het Ontvangershuis. Een gedeelte van deze vleugel was van 1921 tot en met 1957 in gebruik als muziekschool (collectie Gemeente-archief Assen)

huis in Anlo te gaan wonen en het Ontvangershuis werd voorlopig niet herbouwd.

De bouw van het nieuwe Ontvangershuis

In 1692 werd Ellents opgevolgd door zijn zwager Johan Sichterman. Deze moest van de Drost en Gedeputeerden het Ontvangershuis herbouwen. Vast staat dat de herbouw van het huis in 1698 gereed was.

Deels werden bij de bouw van het nieuwe Ontvangershuis oude materialen, zoals kloostermoppen, opnieuw gebruikt. Bij de herbouw is de oorspronkelijke woning aanzienlijk vergroot door een verdubbeling in oostelijke richting en een kleine uitbreiding in zuidelijke richting. Het huis heeft toen zijn huidige plattegrond gekregen.

Na de herbouw is aan de tuinzijde eerst in het midden een grote gemetselde dakkapel gemaakt, later is deze naar beide zijden vergroot tot een volledige verdieping. Nog weer later zijn in de voor- en achterzijde in de kap grote dakkapellen aangebracht. De data van deze verbouwingen staan niet vast. In de zuidmuur van de zuidvleugel is het wapen van de familie Oosting ingemetseld.

Jan Haak Oosting was de laatste ontvanger-generaal van Drenthe. Zijn zoon Hendrik Jan Oosting zou in 1821 het Witte Huis aan de Vaart laten bouwen. In het frontspies van dat huis is hetzelfde wapenbord te zien. Bij het Ontvangershuis hoorde in die tijd een zeer diepe 'overtuin' aan de andere kant van de Oostersingel die reikte tot en met het huidige pand van Stichting Opbouw Drenthe aan de Stationsstraat.

Het Ontvangershuis in particuliere handen

Nadat in de Franse tijd het ambt van ontvanger-generaal was opgeheven, is

het pand in particuliere handen overgegaan. Zo is mr. Gerrit Kniphorst, burgemeester van Assen, van 1822 tot 1853 eigenaar en bewoner van het huis geweest.

Vermoedelijk tussen 1822 en 1830 is er een nieuwe gevel geplaatst voor de bestaande. De oude gevel met kloostermoppen bestaat nog steeds. Aan de zijkant is dat nog duidelijk te zien.

Bij deze verbouwing zijn ook de merkwaardige 'dubbele kozijnen' aan de voorgevel ontstaan.

In 1853 werden het pand en de tuin tot aan de Oostersingel aangekocht door de gemeente Assen om er een 'meisjes kost- en dagschool' in te vestigen. Later maakte ook een teken- en rekenschool gebruik van het gebouw. Een van de leraren aan deze school was Wilhelmus van Uije, die een aantal prenten van Assen heeft gemaakt.

De gemeente verkocht het pand in 1893 aan een particulier, maar behield het oostelijke gedeelte van de tuin, waar men in 1886 achter het Ontvangershuis aan de Oostersingel een school liet bouwen. Ook behield de gemeente het oostelijke gedeelte van de zijvleugel, die tot 1956 in gebruik bleef als werkplaats voor gemeentewerken.

Nadat het pand enige malen van eigenaar was gewisseld, werd het in 1909 geheel verbouwd. Het Ontvangershuis zelf werd gesplitst in twee wooneenheden, een noordelijk en een zuidelijk gedeelte. De westelijke helft van de zijvleugel werd verhuurd als muziekschool. Boven deze muziekschool werd rond 1930 een bovenwoning gebouwd ten behoeve van de conciërge van de muziekschool. Daarbij werd voor de oorspronkelijke tuitgevel een geheel nieuwe gevel opgetrokken.

Onderdeel van het Drents Museum

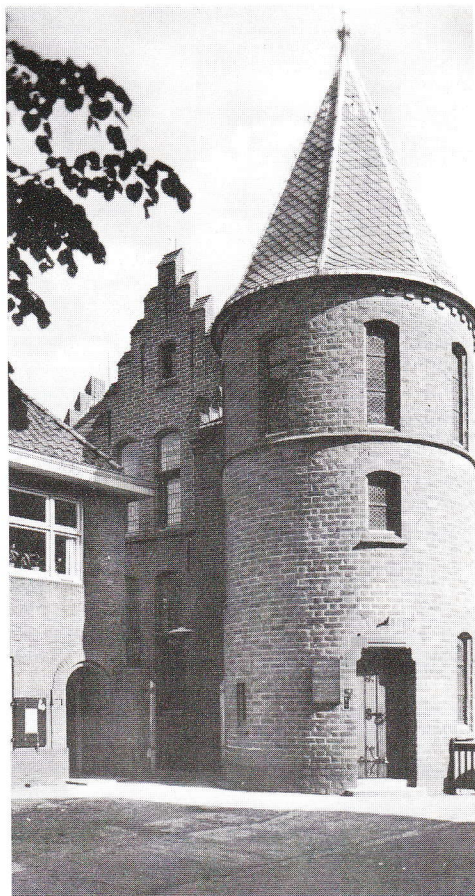
In 1955 kwam het Ontvangershuis-complex weer in handen van de provincie Drenthe die het tussen 1958

Links naast het torentje de oude voorgevel van de zijvleugel van het Ontvangershuis (collectie Jan Battjes)

en 1967 grondig liet restaureren. Daarbij is het exterieur van het gebouw min of meer in de toestand van 1830 hersteld. Zo verdween bijvoorbeeld de bovenwoning op de zijvleugel. Bij de restauratie is ondermeer gebruik gemaakt van stenen die vrij kwamen bij de gedeeltelijke afbraak in 1956 van de oorspronkelijke tuinmuur tussen het Ontvangershuis en Huize Tetrode.

De voorgevel van het gebouw en de oostelijke aanbouw van de tentoonstellingsvleugel zijn niet origineel, evenmin als de afsluiting van de tuin langs

Omstreeks 1930 werd de zijvleugel van het Ontvangershuis ingrijpend verbouwd. Hierbij werd, ondermeer in opdracht van de schoonheidscommissie, een geheel nieuwe gevel gebouwd, vóór de oorspronkelijke tuitgevel (collectie Jan Battjes)

de Oostersingel. Het hekwerk daarvan is deels uit Zuidlaren, deels uit Meppel afkomstig. De huidige publieksingang is afkomstig van het gesloopte kantoorgebouw van een verveningscompagnie uit Hoogeveen.

De meeste tuinattributen zijn evenmin origineel. Nagenoeg het enige originele tuinattribuut van het Ontvangershuis bevindt zich thans op de Asser Zuiderbegraafplaats. De monumentale pomp van het Ontvangershuis werd namelijk omgebouwd tot grafmonument. . .

Jan Battjes

Huize Tetrode

Het Klerkshuis

Bij de grote brand in Assen in augustus 1676 ging ook de woning van de landschapsklerk in vlammen op. In of direct na 1678 werd een nieuwe woning gebouwd voor deze functionaris. Dit huis - later in officiële stukken het 'clercqshuis' genoemd - werd iets ten noorden van het huidige Huize Tetrode gebouwd op de plaats van de ingang van het (inmiddels voormalige) gemeentehuis. Bij het klerkshuis hoorde een grote tuin.

Het is vrijwel zeker dat dit klerkshuis - eigendom van de Landschap - tot en

met 1795 steeds werd bewoond door de landschapsklerk. Ook bijvoorbeeld de 'premier clercq' Wolter Hendrik Hofstede, de man achter de aanleg van de Drentsche Hoofdvaart en het Asserbos, heeft hier gewoond.

Het huidige Huize Tetrode

In 1817 (mogelijk al eerder) zijn het huis en de tuin in het bezit van de ontvanger der directe belastingen J.A.R. Kymmel. In 1821 verkocht hij zijn bezit met een onderhandse akte aan mr. Anthonij Homan. Deze heeft vervolgens in 1822 het huidige Huize Tetrode gebouwd,

De Brink omstreeks 1890. Rechts naast het Huis van Bewaring ziet u het Wachthuis/Brandspuithuis (collectie Gemeente-archief Assen)

Huize Tetrode vermoedelijk ca. 1930 (collectie Gemeente-archief Assen)

hetgeen als volgt is omschreven in de eigendomsveranderingen van de gemeente Assen over het jaar 1822: '140a, tussen 140 en 141, mr. Anthonij Homan, nieuw aangebouwd in 1822'. (Huisnummer 140 was het Klerkshuis, nr. 141 het Ontvangershuis.)

Uit deze formulering zou men kunnen afleiden dat Huize Tetrode een uitbouw in zuidelijke richting is van het oorspronkelijke klerkshuis.

Op de kadastrale kaart van 1832 is ten noorden van Huize Tetrode inderdaad bebouwing aangegeven, op de plaats waar in 1809 het klerkshuis stond. Maar het is niet duidelijk of het klerkshuis zelf toen nog bestond of dat het klerkshuis was afgebroken en door nieuwe bebouwing op dezelfde fundering is vervangen.

De bewoners van het huis

De Asser notaris Homan, die vele jaren wethouder in de stad was, bleef in zijn

nieuwe huis wonen tot hij in 1849 als notaris naar Vries verhuisde. Hij probeerde zijn huis aan de Brink te verkopen, maar dat lukte niet al te best. Daarom verhuurde hij het eerst aan Gerard Pieter Servatius, die het pand tenslotte in 1852 kocht.

Servatius, afkomstig uit Harlingen en enige tijd wethouder van Assen, overleed in 1860. Bij zijn overlijden hoorde hij tot de zeven hoogstaangeslagenen in de gemeente.

Zijn weduwe hertrouwde in 1866 met Gerard Maynard Tetrode, eveneens uit Harlingen afkomstig en eveneens enige tijd wethouder van Assen.

Vanaf 1866 tot 1930 is het pand vervolgens door de familie Tetrode bewoond geweest.

Bebouwing naast het huis

Uit de kadastrale kaart van 1880 blijkt dat de bebouwing ten noorden van Huize Tetrode aanzienlijk groter was

dan in 1832. De 'aanbouw' heeft zelfs een grotere oppervlakte dan Huize Tetrode zelf. Uit foto's uit het eind van de vorige eeuw blijkt dat er een koetshuis heeft gestaan.

Ten westen van dit koetshuis (en dus ten zuiden van het Huis van Bewaring) hebben een 'Wachthuis' en een 'Brandspuithuis' gestaan die in 1839 zijn gebouwd. Het Wachthuis en het Brandspuithuis zijn ondermeer te zien op de bekende prent van Van Uije uit circa 1860. Rond de eeuwwisseling zijn beide gebouwen afgebroken.

Tetrode als gemeentehuis

Per 1 mei 1930 kocht de gemeente Assen het pand met de tuin van de erven van mr. C. Tetrode, die in december 1929 was overleden. Huize Tetrode zelf werd aanvankelijk gebruikt als dependance van de in de Abdijkerk gevestigde secretarie, het koetshuis deed dienst

als werk- en bergruimte voor de Dienst Gemeentewerken.

In 1949 werd besloten het koetshuis te slopen om er een secretarievleugel te bouwen. Deze vleugel, die op 20 juli 1951 in gebruik werd genomen, is in 1972 vervangen door de huidige nieuwbouw.

Huize Tetrode deed tot en met 1992 ondermeer dienst als trouwzaal van het gemeentehuis. Ook waren hier de kamers van burgemeester en wethouders ondergebracht. De in de trouwzaal aanwezige wandschilderingen dateren vermoedelijk uit de beginperiode van het huis, dus van ongeveer 1822 (zie het *Asser Historisch Tijdschrift* 91/4, pag 1).

In 1992 is Huize Tetrode door de gemeente verkocht aan de provincie Drenthe. Het is de bedoeling het pand bij het museumcomplex te betrekken.

In 1951 werd het oude koetshuis naast Tetrode afgebroken en vervangen door een nieuwe secretarievleugel (collectie Gemeente-archief Assen)

De justitie-gebouwen aan de Brink

De Franse tijd had een eind gemaakt aan de traditionele Drentse rechtspraak. Een tijdlang werden degenen die in Drenthe een misdaad gepleegd hadden, buiten de provincie voor het 'Hof van Assisen' in Groningen berecht. In 1830 nam het Rijk bij een reorganisatie van de rechterlijke macht het besluit in de Drentse hoofdstad een hof, een arrondissementsrechtbank en een kantongerecht te vestigen. Omdat de ruimte in het oude provinciehuis veel te klein was om met name het hof te huisvesten besloot het provinciaal bestuur, dat verantwoordelijk was voor de huisvesting van de rechterlijke macht binnen de provinciegrenzen, een nieuw gerechtsgebouw te bouwen.

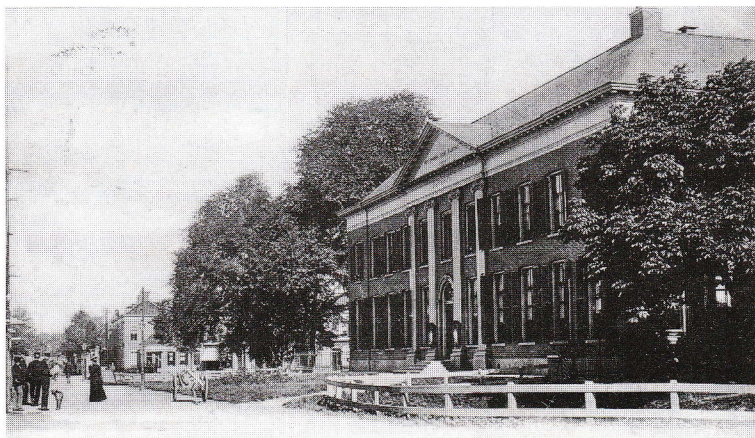
Eveneens urgent was nieuwbouw voor de gevangenis. Een reorganisatie van het gevangeniswezen had al in 1821 bepaald dat in Assen een Huis van Arrest en Justitie moest worden gevestigd. De oude gevangenis bleek zo langzamerhand niet meer bruikbaar. Op een gegeven moment moet er zelfs een gevangene dwars door de muur zijn ontsnapt!

Wat lag meer voor de hand dan de nieuwbouwplannen voor een nieuw gerechtsgebouw en een gevangenis te combineren? De gemeente Assen stelde voor deze plannen een stuk grond beschikbaar op het Oude Kerkhof ten noorden van de Brink. Voordeel van deze plaats was dat het perceel aan drie kanten omgeven was door water: de Oostersingel, de Noordersingel en de brandgracht langs de Brinkstraat. In 1840 besloot men overigens de brandgracht te dempen.

Bouw Paleis van Justitie

Hoofdingenieur L. de Beer van de Waterstaat in Drenthe maakte een schitterend nieuwbouwplan, maar het ministerie van Binnenlandse Zaken, die verantwoordelijk was voor de bouw van de nieuwe gevangenis, gooide keer op keer roet in het eten. De ene keer was de scheiding tussen beide gebouwen niet duidelijk, de andere keer was het ontwerp te duur.

Al met al duurde het zo lang dat het provinciaal bestuur in de loop van de

*Paleis van Justitie
(collectie Gemeente-
archief Assen)*

Brinkstraat met café Drenthina van A.C. Wolthekker gelegen tegenover het Paleis van Justitie (collectie Gemeente-archief Assen)

jaren dertig besloot zelf alvast maar te beginnen. A. Kommers, de opvolger van De Beer, kreeg in 1837 de opdracht een aangepast ontwerp te maken.

In 1838 nam J. Wind uit Den Haag het werk voor een bedrag van f 72.800,— aan.

Het gebouw van Kommers deed sterk denken aan het ontwerp van De Beer dankzij de neo-klassieke detaillering van de voorgevel. Het paste precies in de toen heersende trends in de bouw van overheidsgebouwen. Het Paleis van Justitie gaf de Drentse hoofdstad het chicque dat de bestuurderen in die tijd in de stad zo node gemist hadden.

Ter verfraaiing van het gebouw gaf het provinciaal bestuur in de herfst van 1840 de opdracht op het tympaan van het fronton op de voorgevel de letters 'Sine justitia nulla libertas' aan te brengen: zonder gerechtigheid geen vrijheid.

Na een aantal kleinere verbouwingen aan het begin van deze eeuw besloot men aan het eind van de jaren tachtig tot een volledige restauratie van het Paleis van Justitie dat in 1992 werd voltooid.

Bouw Huis van Bewaring

In 1839 ontving Kommers alsnog de opdracht een doelmatig Huis van Verzekering en Arrest te bouwen. Uiteraard maakte hij gebruik van de grotendeels blind gelaten achtermuur van het Paleis van Justitie. Aan de kant van de Brink tekende hij een

tamelijk eenvoudig 'voorgesticht' met daarachter twee cellenvleugels rond een overdekte binnenplaats.

In 1842 werd de bouw gegund aan P. van Limburgh uit Almeide die voor f 49.000,— had ingeschreven. In 1843 konden de eerste 20 gevangenen hun nieuwe cel betrekken. Men wilde de gevangenen geen dag langer in het oude cachot aan de Kloosterstraat laten zitten. Door problemen met de constructie van het grote dak duurde het toen nog meer dan een jaar voor de nieuwe gevangenis officieel in gebruik kon worden genomen.

In 1876 werd wegens ruimtegebrek een tweede verdieping op het cellenblok gebouwd. Een verandering van de wetgeving maakte het Asser Huis van Arrest en Justitie tot een Huis van Bewaring.

In deze eeuw verloor het cellenblok door ingrijpende verbouwingen halwege de jaren vijftig en aan het eind van de jaren zestig zijn negentiende-eeuwse karakter. In de zomer van 1992 werd het Huis van Bewaring gesloten.

Het cellenblok gaat plaatsmaken voor de nieuwbouw van Justitie, maar het lage gedeelte aan de Brink blijft behouden.

*Dit artikel is gebaseerd op het artikel **Sine justitia nulla libertas** van de architectuurhistoricus mevr. M.C.R. Smook. Het artikel verscheen in de **Nieuwe Drentse Volksalmanak 1989.***

Peter Zweegers

De Asser Brink als wandelpark

Wist u dat de sierlijke perken die staan afgebeeld op oude foto's en kaarten van de Brink, ontworpen zijn door de bekende tuinarchitect Roodbaard? In 1841 heeft het gemeentebestuur hem hier-

toe opdracht gegeven. In 1843 ontving hij zijn honorarium van 15 gulden en in de herfst van 1844 werd de Brink volgens zijn ontwerp omgetoverd in een fraai wandelpark.

ORDONNANCIE VAN BETALING.

N° 790 van het Register
van het Gemeentebestuur.

GEMEENTE ASSEN.
DIENSTJAAR 1841.

N° 790 van
den Ontvanger.

Art. 78 Onder. — Parag. — Hoofdst. II Afd. III
Toegestaan Fonds f 500—

De Heer W. SOMER, Stedelijke Ontvanger, zal op vertooning dexer Ordonnantie, uit het in het hoofd dixer, vermelde fonds, betalen aan den Heer L. J. Roodbaard

Voor } het bedrag van een plus voor de aarde om de Brink te Assen f 15—
 } begit door Ordonnantie. f 15—
 } f 15.24

de Som van vijftien gulden en twintig cent
op grond van de Begroeting 1841

Dexe Ordonnantie, behoortlijk voldaan geteekend, zal in rekening van den Ontvanger geleiden worden, onder bijvoeging der stukken tot staving in dixelve vermeld.

Gegeven te Assen, den 2 February 1842.

BURGEMEESTER en WETHOUDERS der stad ASSEN,

Legge f 15.24

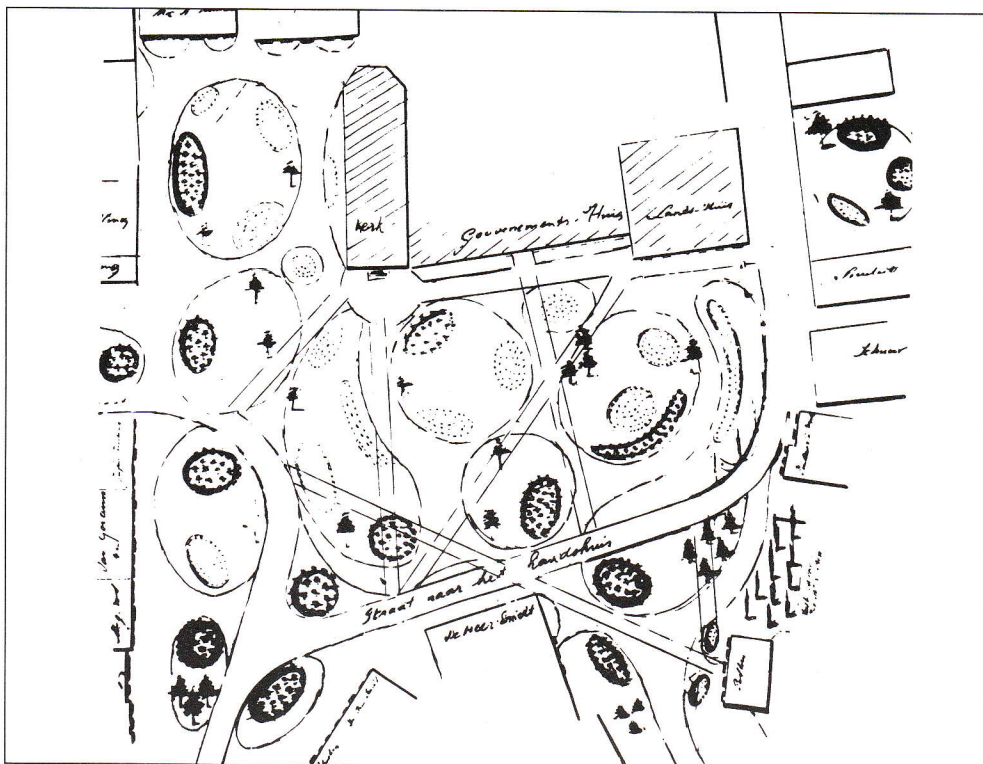
Voldaan

Van wege Dixer, f.

N.B. De betaling zal dadelijk op vertooning moeten geschieden, welke niet zal mogen worden geweigerd, tenzij de Ordonnantie xelve, of de stukken niet in order waren, als wanneer de houder zich daarover bij het Stedelijk Bestuur zal hebben aan te melden. De persoon ten wiens name de Ordonnantie is afgegeven, zal zelfs voldaan moeten teekenen, hetwelk door geenen anderen mag geschieden, dan bij notariële volmágt, waarvan als dan door het Stedelijk Bestuur zal worden melding gemaakt, en niet kunvende schrijven, zal de Ontvanger, zijn hand merk in tegenwoordigheid van twee, daartoe verzochte, getuigen doen stellen, welke het xelve met hem Ontvanger, door onder teekening zullen waarmaken.

Alle Ordonnantien van f10,00 en daarboven, voor geuene schuldvorderingen, en voor f300,00 en daarboven, voor jaarwedden uitgegeven, moeten met buitengewoon zegel worden voorzien.

Het kantoor van den Ontvanger is open Donderdags voormiddags, van 9 tot 1 uur.

Ontwerp van L.P. Roodbaard (uit: Appèl, blad van het gemeentepersoneel Assen, dec. 1966. Het originele ontwerp is helaas verloren gegaan)

Het gemeentebestuur, onder aanvoering van burgemeester Oosting, heeft bij deze actie veel tegenwind gehad, maar wist uiteindelijk van geen wijken.

Allereerst waren er de problemen rond de kermis, die sinds 1828 jaarlijks op de Brink werd gehouden. Na uitvoering van het plan Roodbaard zou er voor een kermis - uit angst voor vernieling van de aanplant - geen plaats meer zijn. Geen probleem! oordeelde het gemeentebestuur, dan schaffen we de kermis, die toch slechts aanleiding geeft tot nutteloze geldverspilling en zedeloosheid, gewoon af.

De burgers van Assen protesteerden dat men in Groningen nu reeds juichte 'op hoop dat ieder wel eenmaal eens ontspanning wil hebben, dan naar Groningen zal komen'.

Een tweede probleem dat zich aandien- de, lijkt een discussie van alle tijden: de locatie van de markt. Tweeënvijftig

Assenaren protesteerden schriftelijk tegen de herinrichting van de Brink tot wandelpark en niet tot nieuwe marktplaats.

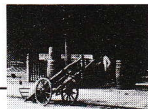
Daar was namelijk, aldus de briefschrijvers, wel behoefte aan.

Het bestaande marktterrein bij de Kolk was naar hun mening te klein en het verkeer liep er bij herhaling vast.

Was het niet veel verstandiger de Brink te bestraten en aan te wijzen tot nieuwe locatie voor de markt?

'Allemaal eigenbelang!' oordeelde het gemeentebestuur. Het merendeel van de ondertekenaars woont aan de Brink of is van hen afhankelijk. De Kolk is een uitstekende marktplaats en verplaatsen van de markt naar de Brink zou weer regen van klachten van de bewoners langs de Vaart tot gevolg hebben. Het stedelijk bestuur bleef bij haar beslissing. Het centrum van de stad moest een fraaiër aanzien krijgen. De Brink werd een wandelpark.

Ooggetuigen

Tonnis Berend Hooghoudt werd in 1908 aan de Asser Brink geboren.

Het gezin Hooghoudt was twee jaar daarvoor naar Assen verhuisd, toen vader Heero Hooghoudt de distilleerderij E.A. Smidt op het hoek van de Brink en de Torenlaan overnam. Aan het begin van de jaren dertig kwam Tonnie Berend bij zijn vader in de zaak.

Hij vertelt Bertus Boivin over de veranderingen die zich in de loop van de tijd op en rond de Asser Brink hebben voltrokken. Moeiteloos somt hij de namen van de winkeliers op die in zijn jeugd rond de Brink woonden.

“Waar nu de NMB staat, was vroeger de meubelzaak van Smallenbroek. Dan had je makelaar Bosscha, elektriciën Lunshof, de hoedenzaak van de gezusters Schuurman, de viswinkel Visser, kruidenier Huininga, bakker Nauta en de firma Boek & Huidekoper waar meneer Hunze directeur was. Dan kreeg je het chicste hotel van Assen: Hotel Somer van de familie Groenendaal aan de Marktstraat recht tegenover de Kruisstraat. Achterin de tuin was een grote garage waar de gasten hun auto konden stallen. Vroeger stond de portier van Somer bij het station om de koffers van de gasten op te halen. Er logeerden veel vertegenwoordigers die in de ‘uitpakkamer’ van het hotel hun lakens, japonnen, broeken en pakken uitstalden en de winkeliers dan uitnodigden om te komen kijken.”

“Aan de andere kant van de Brink had je de galanterieënzaak van Van Dijk op de hoek van de Singelstraat, het grote café van Ebels met drie biljarts - later café Centraal, het huis van

meneer Suringar van de rechtbank, het huis van meneer Prakke en dan was je op de hoek van de Brinkstraat bij de boekhandel van Van Gorcum. Mijn vader had, toen ze naar Assen waren gekomen, de kamer achter de winkel van Van Gorcum aan de Brink gehuurd. Daar op de hoek van de Brinkstraat ben ik geboren. Ik heb er tot mijn zesde jaar gewoond.”

“Om het hoekje tegenover de rechtbank had je het bekendste café van Assen: café Wolthekker. Dat waren twee ongetrouwde broers, Jantje uit Dalen was er de huishoudster. Als iemand uit de provincie voor de rechtbank moest komen, dan zeiden ze altijd dat ie eerst even bij Wolthekker langs moest. Op die ochtenden zat het café vol en de broers gaven iedereen goede raad. Bij die rechter moest je daar niks over zeggen, bij de ander juist wel. Ze kenden ze van haver tot gort. Later heeft John Thedinga de zaak gekocht en er bioscoop Diana gebouwd. Zijn vader die een fietsenzaak op de hoek van de Kruisstraat en de Marktstraat had, is indertijd in Assen met bioscoop Apollo begonnen.”

“Behalve Wolthekker en café Centraal had je in Assen in de jaren twintig nog veel meer van die echt mooie, grote cafés waar eigenlijk niks meer van over is, zoals Tjabel Bies aan de Torenlaan - later ‘De Moriaan’ - en Elzo Bies aan de Markt. En niet te vergeten Boele Geerts aan de Groningerstraat en Bellevue aan de Nassaulaan waar de jeugd die van hoempa-muziek - zoals we altijd zeiden - hield naartoe ging. Toen wij jong waren, gingen we zondagsavonds altijd met een hele club naar café De Hertenkamp.”

*Met de grote ijzeren kar bracht Hooghoudt de fusten sterke drank naar de boderijders bij de Kolk
(collectie Bertus Boivin)*

“Toen mijn vader de zaak overnam, mocht hij de naam van de distilleerderij niet veranderen. Het was de firma E.A. Smidt en zo is het tot op de dag van vandaag gebleven. In die tijd waren we met zijn drieën in Assen als distillateurs: de firma R. Vos aan de Gymnasiumstraat, de firma Menninga op de Kolk en wij dus. De Asser distillateurs hadden hun klandizie keurig verdeeld; je had je eigen klanten, hier in de stad en in de dorpen.

De eigenaar van Vos bijvoorbeeld was gedeputeerde en die leverde aan de deftige klanten, zoals de Herensociëteit aan de Brink.

In mijn jeugd was Leegsma daar pachter. Daar kon je toen de rechters en de officieren nog achter hun glaasje ouwe klare zien zitten.”

“Bij ons in de distilleerderij maakten we jenever, cognac - tegenwoordig moet je vieux zeggen - citroenjenever en als het feest was, was er oranje-bitter. De bestellingen kwam meestal over de post binnen. ‘Stuur met de bode 20 liter jenever’, stond er dan op de briefkaart. Mijn vader had zo’n grote ijzeren kar en een van de knechten bracht daarop de grote mandflessen met tien of twintig liter jenever op woensdag en zaterdag naar de Kolk. Daar zette je het dan gewoon neer. Geen mens dacht eraan dat het ooit gestolen zou kunnen worden. De boderijders namen de flessen met hun paard en wagen mee naar de dorpen. Je had toen Duursema van Gieten bijvoorbeeld en Jansen van Rolde. We vervoerden ook veel met de tram van de EDS richting Emmen.”

“Als het jaarmarkt was, kwam een hoop klanten bij ons langs om de laatste twee, drie maand af te rekenen. Er ging toen eigenlijk niets over de bank. Ze haalden het geld uit de binnenzak en vader schonk ze een borrel in. En d’r werd wat gedronken op zo’n marktdag!

We zaten toen recht tegenover het politiebureau op de Brink en wij jongens

stonden daar ’s avonds te kijken hoe ze de dronken kerels opbrachten en in een van de twee hokken achterin het bureau stopten.

De rest van het jaar gebeurde er praktisch nooit wat in de stad.”

Stille getuigen

Wie was Susanna? Een onbereikbare geliefde wellicht? Of misschien iemand waar hij in zijn hart gruwelijk de pest aan had?

Wie zijn huis 'Susanna' noemt en het zo grondig weet te verstoppen, móét wel haast iets te verbergen hebben gehad!

Midden tussen de bebouwing van Singelstraat, Brinkstraat en Mulder-

straat staat 'Huis Susanna'. Niet zo lang geleden woonden er nog mensen. Nu is het bij de winkel aangetrokken.

Wie er door het steegje naar toe loopt, voelt zich slecht op zijn gemak. Krijgt het gevoel iets te doen dat eigenlijk niet mag.

Degene die dit huis bijna een eeuw geleden liet bouwen en Susanna, hebben het niet zo op ongewenst bezoek...

Tekst: Bertus Boivin
Foto: Harry Cock

Inhoud

Jan Battjes
BEKNOPTE GESCHIEDENIS VAN
DE ASSER BRINK

pagina 1

Arnold J.M. den Teuling
KORTE BESCHRIJVING VAN DE GEBOUWEN
VAN DE VOORMALIGE ABDIJ MARIA IN CAMPIS

pagina 8

Jan Battjes
HET ONTVANGERSHUIS

pagina 11

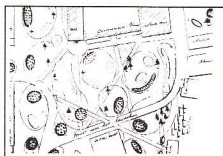
Jan Battjes
HUIZE TETRODE

pagina 15

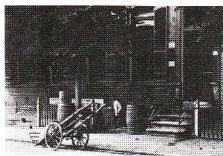
DE JUSTITIE-GEBOUWEN AAN DE BRINK

pagina 18

Peter Zweegers
DE ASSER BRINK ALS WANDELPARK

pagina 20

OOGGETUIGEN

pagina 22

STILLE GETUIGEN

pagina 25
